

BÜYÜK BUNALIMDAN BÜYÜK RESETE: COVID-19 SONRASI DEVLETİN, EMEĞİN VE SERMAYENİN RESTORASYONU

Akif AVCI¹

Öz

Bu çalışma uluslararası siyasal iktisadın temel çalışma alanlarından olan devlet, sermaye ve emeğin COVID-19 küresel salgını sonrasında nasıl bir şekil aldığına incelemektedir. Bu çalışmanın temel amacı bu üç alanın bütüncül ve ilişkisel dönüşümünü tarihsel materyalist bir açıdan ele almaktır. Bu çalışmanın birinci bölümü, COVID-19'un içine doğduğu küresel ekonomik düzeni resmetmektedir. İkinci bölüm, uluslararası siyasal iktisadın eleştirisini sunmaktadır. Üçüncü bölüm, devletin bu süreçte aldığı formu incelerken, devletin piyasaya müdahil olma biçimlerinin arkasındaki sınıfsal dinamikleri ortaya çıkarmaktadır. Çalışmanın dördüncü bölümü COVID-19 salgının küresel bir hâl alması neticesinde sermayenin hem kendi içinde hem devlet ile kurduğu ilişki biçiminde meydana gelen değişiklikleri irdelemektedir. Beşinci bölüm ise bir sınıf ve bir çalışma biçimi olarak emeğin COVID-19 salgınından sonra ortaya çıkan yeni süreçte nasıl bir restorasyona uğradığını incelemektedir. Bu çalışma sonuç bölümünde ise devlet, sermaye ve emeğin COVID-19 sonrası dönemde nasıl şekilleneceğini tarihsel materyalist bir çerçeveden ele almakta ve analizler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: COVID-19, Devlet, Sermaye, Emek, Restorasyon.

JEL Kodları: P1, P10, J00.

FROM THE GREAT RECESSION TO THE GREAT RESET: THE RESTORATION OF THE STATE, CAPITAL AND LABOUR IN THE POST COVID 19

Abstract

This study examines how the state, capital, and labor, which are the main fields of the study of international political economy, have transformed in the aftermath of the COVID-19 pandemic. The main goal of this study is to consider the holistic and relational transformation of these three fields from a historical materialist perspective. The first section depicts the global economic order into which COVID-19 was born. The second section critically engages with the mainstream political economy approaches from a historical materialist perspective. The third section examines the shifting role of the state in this process. Additionally, it reveals how the state's forms of intervention in the market have changed. The fourth section of this study examines the changing functions of capital and the state after the COVID-19 pandemic. The fifth section examines the restoration of labor as a social class and labor as a working regime. In the conclusion, the study analyzes the new forms of the state, capital, and labor in the aftermath of the COVID-19 pandemic.

Keywords: COVID-19, The State, Capital, Labour, Restoration.

JEL Codes: P1, P10, P100.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, akifavci@osmaniye.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-1814-2512>

GİRİŞ

2008 yılında patlak veren küresel finans krizinden bu yana dünyanın gördüğü en travmatik kriz, COVID-19 salgınının başlaması ile ortaya çıkmıştır. Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) açıklamalarına göre, COVID-19'a sebep olan virüs pangolin olarak bilinen bir memeli hayvan üzerinden yayılmıştır (WHO, 2021, s. 7). Konak hayvan olarak bilinen bu hayvan Çin'in Wuhan şehrindeki taze et pazarında satılmaktadır ve virüs bu hayvan üzerinden insanlara bulaşmıştır. SARS-CoV-2 olarak isimlendirilen ve coronavirüs ailesinin bir parçası olan bu virüsün hayvanlardan insanlara sıçraması da tesadüfi bir şekilde olmamıştır. İnsanlara bulaşmasının arkasındaki neden, o bölgede bulunan insanların yeme-içme alışkanlıkları ya da kültürel paternleri değildir. Ayrıca, bu virüs Der Spiegel'in kapak sayfasında iddia ettiği gibi "Çin Yapımı" da değildir (Ausgaben, 2020 Ocak 31). Aksine, kapitalist devletlerin ve ulusötesi şirketlerin tarım ve hayvancılık sektöründe tekelleşmesinin doğurduğu yeni kapitalist tarım politikalarının ölümcül birleşiminin neticesidir (Wallace, 2020, Mart 11). Örneğin, Çin devletinin 1990'lardan sonra sürdürdüğü tarımda endüstrileşme uygulamaları ve ABD merkezli üretilen tarım ilaçlarının yaygınlaşması ile yerel toplulukların yaşam alanlarının giderek küresel kapitalizme açılmasına neden olmuştur (Cinemre ve Şahinler, 2021, s. 222). Yerel topluluklar yeni av sahaları bulmak ve ticarete konu olacak ürünler toplamak için vahşi hayatın hüküm sürdüğü bir ekosisteme müdahale ederek yeni alanlara doğru ilerlemişler ve ormansızlaşma olgusu giderek daha büyük bir sorun olmaya başlamıştır (Spinney, 2020, Mart 28). Böylece insanlar daha önce temas edilmemiş bir habitatla ve yeni virüslerle karşılaşmışlardır. Özetle, COVID-19 salgını da her toplumsal fenomen gibi tarihsel ve maddi ilişkilerin ürünü olarak ortaya çıkmıştır.

2019 yılının Kasım ayında dünya çapında bir salgına dönüşen COVID-19, bizi dünyanın sonu temalı film ve romanlarda tasvir edilen bir manzara ile karşı karşıya bırakmıştır. İnsanlığın tarihsel hafızasında salgınlar yok değildi, zira dünya üzerinde şu ana kadar yaşamış topluluklar benzeri salgınları defaatle atlatmışlardır. Lakin bu son salgın da kendi içinde özgün koşullar doğurmuştur. Sessiz sokaklar, bomboş havalimanları, ıssız plajlar, marketlerde talan ve izdiham, ödenmekte güçlük çekilen kiralar, kepenklerini indiren işletmeler, devletlerin merkez bankası aracılığıyla piyasaya sürdüğü milyarlarca dolar, kurtarılan/iflas ettirilen firmalar, esnek çalışma koşulları ve derinleşen toplumsal eşitsizlikler gündelik hayatı işgal etmiştir. Her şeyin ötesinde bir başka toplumsal gerçeklik açık seçik ortaya çıktı ve toplumlara bu yadsıdıkları gerçekliği yeniden haykırdı. Bir tarafta yaşamak için emeğini satmak zorunda olanlar, diğer tarafta çalışanların emeğini satın alarak geçinenler ve bu iki toplumsal sınıfın arasında farklı tabakalara ayrılan insanlar bu krizle kendi toplumsal pozisyonunu daha somut bir şekilde kavramış oldu. Yani, COVID-19 sonrasında ortaya çıkan kriz toplumsal sınıflar arasındaki sınırları daha da belirgin bir şekilde çizerken kapitalist devletin de bu süreçteki rolünün tarihselliğini yeniden gündeme getirmiştir. Yani,

COVID-19 salgını kapitalist gelişmenin tarihsel sürecinde özgün bir ana tekabül etmektedir ve bu salgın toplumsal ilişkilerin bütünlüğünde kimi kırılmalar doğurmuştur.

COVID-19, 2008 yılında ABD’de patlak veren ekonomik krizin etkilerinin devam ettiği bir tarihsel anda ortaya çıkmıştır. 2008 krizi Avrupa ülkeleri ve Japonya’ya, oradan da içlerinde Türkiye’nin de olduğu geç kapitalistleşen ülkelere de hızlı bir şekilde yayılmıştır. Kısa süre içerisinde merkezin dışında kalan ülkelere sirayet eden ekonomik kriz özellikle finansal alanda sarsıcı etkiler doğurdu. Esasında Küresel Kuzey olarak adlandırılan ülkelerin sermaye birikim süreçlerinde bir kırılma ile başlayan kriz genel anlamıyla kapitalizmin, özel olarak da finans kapitalin ve daha da önemlisi emperyalizmin krizidir (Boratav, 2011, s. 135). Yani, 2008 krizi kapitalist devletin ve ulusötesi sermayenin finansal alana yansıyan ahlak dışı, illegal ilişkilerinin toplumun birikimine göz dikmesi neticesinde ortaya çıkan bir bunalım olmuştur. 2008 senesinin ağustos ayında ABD merkezli otuz büyük firmanın borsadaki değerleri %22 gibi sansasyonel bir düşüşle 8.600 puan seviyesinin altında işlem görmeye başladı ve küresel finans sistemi bir kaosa sürüklendi. Krizi takip eden aylarda artık batamayacak kadar büyük şirketlerin (too big to fail) devlet tarafından kurtarılmaya başlanması da kapitalizmde devletin kurtarıcı rolünü yeniden gündeme getirdi. Buna mukabil, bu krizin üstesinden gelmek için ABD merkez bankası (FED) faiz oranlarını aşağı çekerek piyasaya para politikası aracılığıyla müdahalede bulundu. Bu süreçte FED merkezli düşük faizli kredilerin en yoğun şekilde giriş yaptığı piyasalar Brezilya, Meksika, Güney Afrika Cumhuriyeti ve Türkiye olmuştur. Yüksek faiz politikası uygulayan bu ülkeler kısa süre içerisinde likidite bolluğunun ortaya çıkardığı refah ortamından istifade etmeye başlamış ancak bu piyasalar küresel sisteme daha derinden ve eşitsiz bir şekilde bağımlı bir hale gelmişlerdir. Zira bu yatırımlar hizmet sektörü ve inşaat gibi üretken olmayan alanlara kanalize edilmiş ve ülke içerisinde yeni bir sermaye birikim süreci de başlatmışlardır. Bu sürecin kaçınılmaz sonucu olarak da ülke ekonomileri krizlere karşı daha kırılğan bir yapıya dönüşmüştür (Yalman, 2021).

2008 yılında ortaya çıkan küresel finans krizi ve Büyük Buhran (the Great Recession) olarak nitelenen 1929 krizi doğurdıkları sonuçlar açısından birbirlerine benzemektedir. Bu krizlerin her ikisi de sermaye birikim süreçlerinde yaşanan kopmaların sonucunda ortaya çıkmış ve küresel üretim ilişkilerinin seyrini derinden etkilemiştir. Kriz süreçlerinde devletlerin küresel ve ulusal rolleri de ciddi şekilde dönüşmüş ve daha Keynesçi (ekonomiye devletin müdahalesini savunan ve talep artırıcı politikalar) bir devlet modeli yeniden gündeme gelmiştir. 2008 küresel finans krizi de ABD menşeli bir kriz olup finans piyasalarında ortaya çıkmış ve diğer bütünleşik piyasalara sirayet etmiştir. Bir başka ifade ile 2008 küresel finans krizi de 21. yüzyılın ‘Büyük Buhran’ıdır. Bu krizi takip eden süreçte de Uluslararası Para Fonu (International Monetary Fund, IMF) ve Dünya Bankası (the World Bank, WB) gibi uluslararası faaliyet gösteren finansal kuruluşlar devletlere yeni tavsiyelerde bulunmuşlardır. Örneğin, devletlerin piyasadaki aksaklıkların

üstesinden tek başlarına gelemeyeceğini, düzenleyici ve bağımsız kurumlara ihtiyaç olduğunu savunan tavsiyeler vermişlerdir. Post-Washington Uzlaşısı (Post-Washington Consensus) olarak literatüre geçen bu yeni süreçte devletler piyasanın işleyiş düzenine doğrudan müdahale etmeyi öncelik haline getirdiler (Rogers, 2010, s. 11). Kapitalist devlet de piyasada ortaya çıkan fırsatları değerlendiren ve sermaye hareket alanlarını genişletmekle görevli bir aktör haline gelmiştir (Selywyn, 2014, s. 9). COVID-19 süreci sonrasında ise Deutsche Bank yöneticilerinden George Saravelos “bu saatten sonra serbest piyasa diye bir olgudan bahsetmek mümkün değildir” minvalinde bir açıklama yaptı (Saravelos, 2020, Nisan 17). Devletlerin piyasaya müdahil olmasının gerekli olduğunu savunan bu kayma ise Post- Washington Uzlaşısı’nın restore edilerek, kapsamının genişletilmesidir. Ayrıca, Dünya Bankası, Uluslararası Para Fonu ve Dünya Ticaret Örgütü gibi uluslararası finansal örgütlerin yönetim seviyelerinden ülkelere kamu harcamalarını artırıcı, kredi imkanlarını genişletici ve toplumsal eşitsizliği azaltıcı harcamalar yapılması tavsiye edilmiştir (Sandbu, 2021, Nisan 11). Bu politika değişiklikleri küresel düzenin restorasyonuna yönelik hamlelerdir.

Dünya ekonomisi COVID-19 salgının küresel bir boyut kazanması sonrasında önemli bir bunalım içerisine girmiştir ve bu bunalımı ‘çağdaş kapitalizmin bunalımı’ olarak nitelenebilir. Ayrıca, ortaya çıkardığı ekonomik ve siyasal durumları göz önüne aldığımızda COVID-19 sonrası oluşan ekonomik düzen 2008 küresel finans krizinden bağımsız değerlendirilemez. Bu iç içe geçmiş hâl esasında kapitalimizin girdiği krizleri her ülkeyi ve söz konusu ülkedeki toplumsal sınıfları farklı şekillerde etkilemektedir. COVID-19’un finansal piyasalarda yarattığı bu sonuçlar üretim aşamasında ortaya çıkan süreçlerden de bağımsız değildir. Salgın sürecinde küresel değer zincirinde önemli bir yeri olan Çin’de fabrikalardaki üretim giderek yavaşladı. Akabinde, sermayenin birbirleriyle bağlantılı diğer çevrimleri olan dolaşım ve yeniden üretim evreleri de bu yavaşlamadan etkilendi. Her ne kadar salgın sonrasında borsada ya da kripto para piyasasında krizin görünür olduğu düşünülse de bu krizler üretim sürecinde ortaya çıkan değişimlerin birer yansımalarıdır. Somut bir şekilde görülmektedir ki COVID-19 salgınıyla görünür olan ekonomik sorunlar üretim ilişkilerinde, devletin işleyiş biçiminde ve sermayenin hareket etme mekanizmasında bir restorasyonu kaçınılmaz kılmıştır.

Kapitalizmin COVID-19 salgının başlamasıyla girdiği krizi aşma girişimleri olarak nitelenebilecek restorasyon hamleleri Dünya Ekonomik Forumu (World Economic Forum) kurucu başkanı Klaus Schwab tarafından kapitalizme atılması gereken büyük bir reset (yeniden kurma-sıfırlama) olarak tanımlanmıştır (Schwab ve Malleret, 2020). Bu büyük ‘reset’ kavramı ve girişimi COVID-19’un bütün insanları tehdit eden bir yapısı olduğunu iddia eden indirgemeci bir görüştür. Bu görüşün amentüsü olarak kabul edilen herkesin aynı gemide olduğu savına karşı, bu çalışma iddia etmektedir ki geminin içerisinde farklı

kompartımanlar vardır ve kimileri kimilerine nazaran daha güvenli alanlarda seyahat etmektedir. Yani, SARS-CoV-2, kültürel, ekonomik, toplumsal ve sınıfsal farklılıkları daha da keskinleştirmiştir. Bu süreçte kapitalist devletlerin de toplumların yaşayış biçimlerine ve piyasalara daha fazla müdahale ettiği bir düzene girmiş bulunmakta olduğumuzu da iddia etmektedir. Bu çalışmanın takip eden iddiası ise COVID-19 sürecinde sermaye küresel değer üretim zincirinde meydana gelen aksamalara önlem olarak bir restorasyon sürecine girmiştir. Bu tedbirler kapsamında çalışma rejimlerini, çalışma alanlarını ve emek piyasasını restore etme girişimleri mevcuttur. Son olarak bu makale, emek piyasasında ortaya çıkan evden-esnek-online çalışma gibi rejimlerin takip eden süreçte sermaye ve işçi sınıfı arasındaki somut çatışma alanlarının başında geleceğini öne sürmektedir. Bu çatışmalar ve mücadeleler de tekil toplumsal formasyonlarda kendine has bir biçimde cereyan edecektir.

ULUSLARARASI SİYASAL İKTİSADIN ELEŞTİRİSİ

Uluslararası politik ekonomi ya da uluslararası siyasal iktisat olarak adlandırılan okul esasında kapitalizmin gelişme sürecini, dinamiklerini ve yasalarını emek-değer kuramı üzerinden açıklayan David Ricardo, Adam Smith ve John Stuart Mill gibi klasik iktisatçılar tarafından temsil edilen bilimi ifade etmek için kullanılır (Şenses, 2017). Klasik siyasal iktisat içerisinde adlandırabileceğimiz ancak eleştirel bir yaklaşım benimseyen Marksist siyasal iktisat ise esasında klasik siyasal iktisadın eleştirisi olarak ortaya çıkmıştır (Savran, 2012, s. 92). Karl Marx'ın en meşhur eseri olan *Das Kapital*'in alt başlığı da zaten "Siyasal İktisadın Eleştirisi" olarak konulmuştur. Bu noktadan hareketle, Marx'ın yapıtı hem kendinden önceki klasik siyasal iktisatçıların eserlerini hem de mevcut kapitalist üretim ilişkilerini eleştirel bir yaklaşımla ele almaktadır. Her ne kadar Marx, klasik siyasal iktisatçı olarak nitelense bile Marx'ın eserlerini kendinden önceki iktisatçılardan ayıran nokta; klasik iktisatçıların kâr, ücret, fiyat, değer gibi kategorileri değişmez birer nas gibi ele almalarına karşılık, Marx'ın bu kategorileri tarihsel koşullar altında ve geçici bir üretim tarzına ait doğal koşullar olarak ele almasıdır (Savran, 2012, s. 93). Daha kapsayıcı bir ifadeyle, Marksist bir siyasal iktisat anlatısı tarihsel dönüşümün genel sürecini incelerken bunu belirli toplumsal formasyonlara titizlikle ve o toplumun kendine has dinamiklerine kör bakmaksızın inceler (Fine ve Saad Fihó, 2004, s. 1). Bu demek oluyor ki herhangi bir ülkede ortaya çıkan herhangi bir toplumsal kırılma, kriz, dönüşüm, hareket vb. ülke sınırlarını aşan sebeplerle doğrudan ilişkili olmakla birlikte o ülkenin kendine has dinamikleri ile de ilişkilidir. Kısacası, Marksist bir siyasal iktisat anlatısı ana akım anlatının eksiklerini de ifşa ederek bir alternatif sunmaktadır.

Bu çalışma, önceki paragraftaki düsturlara tabi kalarak iddia etmektedir ki toplumsal dönüşümler, ilerlemeler veya kırılmalar farklı toplumsal formasyonlarda farklı şekillerde cereyan etmektedir. Toplumsal formasyon kavramı, ilk defa Louis Althusser tarafından kullanılmıştır. Althusser, Marksist analizi hem

Hegel'in toplumsal gerçekliği her birimin bütünü eşit şekilde oluşturduğunu iddia eden özcü yaklaşımından hem de ekonomik indirgemeci olarak anılan ve ekonomik gerçekliğin, ekonomi dışı alanlara baskın olduğunu savunan yaklaşımından farklılaştırmıştır (Jessop, 1985, s. 57). Althusser'e göre toplumsal gerçeklik farklı birimler tarafından oluşturulur ve bu farklı birimler son kertede toplumsal üretim ilişkileri tarafından belirlenir (Althusser, 1965, s. 200-217). Buna karşılık, Nicos Poulantzas, toplumsal formasyon kavramını bir toplumdaki çeşitli iktidar ve sınıf ilişkilerini tanımlamak için kullanır. Poulantzas'a göre bir toplumsal formasyon farklı üretim sistemleri ve farklı sınıflardan müteşekkildir (Poulantzas, 1975, s. 22). Kapitalist sistemde burjuvazi ve proletarya baskın sınıflar olmasına karşın, kapitalist toplumsal formasyonlarda, köylüler, işsizler, köleler gibi farklı toplumsal kategoriler ve birimler de mevcuttur. Kısacası bir toplumsal formasyon, sınıf mücadelesinin somutlaştığı ve toplumsal sınıfların ve üretim ilişkilerinin yeniden üretildiği bir alandır (Poulantzas, 1975, s. 23). Ayrıca bir toplumsal formasyondaki sınıfların gelişimleri ya da o toplumların deneyimleri başka bir toplumsal formasyondaki sınıfların tecrübeleri ile de şekillenir ve değişir. Yani, bir toplumsal formasyonu anlamak için hem o toplumsal formasyonun içindeki sınıf ve iktidar ilişkilerini hem de başka toplumsal formasyonlarla girdiği ilişkileri göz önüne almamız gerekmektedir.

Bu çalışma bir diğer iddiasını da eşitsiz ve bileşik gelişme yasası ile desteklemektedir. Tarihsel olarak bakıldığında Karl Marx (2010), Vladimir Lenin (1995) ve Lev Troçki'nin (1998) kapitalizmin gelişme dinamikleri üzerine ortaya attığı savlara dayanan bu yasa, tarihsel gelişmenin öz itibarıyla eşitsiz ve bileşik olduğunu ileri sürmektedir. Eşitsizlik toplumsal gelişmenin farklı veçhelerinde ortaya çıkan sınıfsal farklılaşmalar ve bunların sosyal ve ekonomik alana yansımalarıdır. Bu iddianın ikinci aşaması ise; her toplum kendine özgü tarihsel, ekonomik, siyasi, kültürel dinamiklerini ve tarihsel birikimini de koruyarak/bagajında taşıyarak kapitalizme eklemlenir. Bu eklemlenmiş biçiminde ortaya çıkan zamansal ve mekânsal farklılıklar da yine farklı toplumsal formasyonlar arasında eşit olmayan bir gelişme seyri ortaya çıkarır. Bu seyre de kapitalist gelişmenin bileşik ilerleme yasası denir. Bu açıdan bakıldığında insanlık tarihi düz bir çizgiden ibaret değildir. Her toplum, içerisindeki farklı toplumsal sınıflarla birlikte, değişik zamanlarda iniş çıkış gösterebilir.

Eşitsiz ve bileşik gelişme yasası ışığında bakıldığında ileri kapitalist ülkelerdeki kimi toplumsal sınıflar ve iktidar odakları geç kapitalistleşen ülkelerdeki toplumsal sınıflara nazaran COVID-19 sürecinden avantajlı çıkmışlardır. Nasıl ki kapitalizmin baskın bir üretim tarzı ve kurumlarıyla müteşekkil bir yapı olarak ortaya çıktığı Avrupa ülkeleri (İngiltere, Hollanda, Portekiz, Fransa, İtalya...) yer kürenin diğer ülkelerine hem zamansal hem mekânsal olarak baskın olmuşlarsa, COVID-19'un tetiklediği toplumsal kriz de ülkeler arası ve toplumsal sınıflar arasındaki hiyerarşik dengeyi eşitsiz bir şekilde yeniden düzenlemiştir.

Bu yeniden şekillendirme süreci de toplumsal hareketlerin, sermayenin ve devletin işleyiş mekanizmasındaki muğlaklaşmaya başlayan çizgilerin daha kalın sınırlarla yeniden çizilmesine zemin hazırlamıştır. Bütün bu değerlendirmelerin ışığında bu çalışmanın amacı bir bütün halinde ve eş zamanlı şekilde değişen toplumsal üretim ilişkilerinin COVID-19 sonrası süreçteki restorasyonunu anlamaktır. Bu uğurda, tarihsel materyalist bir bakışı benimseyen bu çalışma sadece bu ilişkilerin yansımaları olan nicel yasalara odaklanmakla kalmayıp bahsedilen restorasyonu ortaya çıkaran maddi koşulları da tahlil etmektedir.

COVID-19 sonrası küresel ekonomide daha da belirgin şekilde hissedilen ekonomik krizin 2023 yılı itibariyle geldiği nokta göz önüne alındığında ana akım siyasetçilerin açıklamaları tatmin edici durmamaktadır. COVID-19 salgının üretici sınıflar üzerinde açtığı yaralar henüz sarılamamışken, 2022 yılında Rusya-Ukrayna savaşının da patlak vermesi ile ana akım anlatı için sorun tamamen politik alana doğru itilmiştir (IMF, 2022). Yaşanılan sorunların müsebbibi Rusya-Ukrayna savaşının getirdiği ekonomik kriz ve Çin'in COVID sürecinde takındığı tutum olarak lanse edilmektedir. IMF ve diğer uluslararası kuruluşların iddialarına göre COVID sonrası toparlanmakta olan ülkelerin ekonomileri Rusya-Ukrayna savaşı sonrası yeniden istikrarsızlık yaşamaya başlamışlardır (IMF, 2022, s. XI). Kısacası, Rusya'nın Ukrayna'yı işgali ana akım tezleri savunanlar için bir günah keçisi olmuş durumdadır. Yani, ana akım teoriler kapitalizmin yarattığı eşitsizliklerin doğurduğu ekonomik krizlerin yapısal sorunlardan değil tekil aksaklıklardan kaynaklandığı tezini savunmaktadırlar.

Kapitalizmin belirleyici özelliklerinden biri olan küresel ekonomik krizler hiçbir zaman sadece ekonomik sebeplerle ortaya çıkmaz. Marx'ın kendi yapıtlarında ortaya koyduğu ve ardıllarının da geliştirdiği kriz teorilerindeki ortak sav ise kapitalist bir ekonomide krizin kaçınılmaz olduğudur. Çünkü tarihsel olarak kapitalist sistem kısıtlıdır. Marksist kriz teorisine göre ekonomik krizlerin ortaya çıkmasında temel olarak beş sebepten bahsedilebilir. Bunlar, aşırı arz birikimi, eksik tüketim, sermayenin organik bileşimindeki değişmeler, emek kıtlığı ve kâr oranlarındaki düşme eğilimidir (Itoh ve Lapavitsas, 1999, s. 132-133). Bu beşli içerisinde en rafine olan yaklaşım ise krizlerin baskın sebebinin kâr oranlarındaki düşme eğilimi olduğu tezidir. Kapitalist bir üretim sisteminde sermayenin üretim sürecine dahil olmasının arkasındaki belirgin motivasyon temel olarak artı değer üretmektir. Bu mekanizmanın işlemesi de sermaye sahibinin kârını sürekli ençoklaştırmasına (profit maximization) bağlıdır. Son iki yüzyılda yaşanan en büyük krizlerden olan 1929 Büyük Buhranı, 1970'lerde petrol krizi ile ortaya çıkan ve bütün dünyadaki üretim ilişkilerini etkileyen ekonomik kriz ve 2008 yılında Lehman Brothers adlı ABD'li bir yatırım bankasının iflası ile başlayan ve diğer ülkelere hızlıca sirayet eden kriz de temel olarak kâr oranlarındaki düşüş eğiliminin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bir diğer önemli nokta da krizlerin temel olarak ortaya çıkış sebepleri

üretim sürecinde meydana gelen bir kırılmanın diğer çevrimlere yansımaları neticesinde olmasıdır. Örneğin 2008 yılında ABD’de başlayan kriz finansal alanda başlayıp üretim sürecine akseden etkileri sadece ABD toprakları ile sınırlı kalmadı ve dünyanın birçok farklı gelişmişlik seviyesine sahip ülkesinde olumsuz sonuçlara neden oldu. Bu çalışmada da altı defaatle çizilen iddia şudur ki, 2008 krizi esasında COVID-19 ile patlak veren arz yönlü krizin de habercisi gibiydi. Bu krizlerin uluslararası bir nitelik taşımasının arkasında yatan gerekçe ise tarihsel materyalist metodolojide bulunabilir. Kapitalizmi havada asılı duran bir üretim tarzı olarak ele almadığımızdan, farklı toplumsal formasyonlar arasındaki ilişkiler bir diğerini şu ya da bu şekilde etkilemektedir. Daha açık bir ifade ile söylemek gerekirse, kapitalist bir üretim sisteminde sınıflar, toplumlar, devletler birbirleri ile karşılıklı bir ilişki içerisinde ve bir aktörün eylemi diğerinin eylem yapabilme becerisi veya kapasitesinde belirli etkiler bırakmaktadır. Bu makalede eleştirisi yapılan egemen anlatı tarafından küreselleşme ya da uluslararası ticaretin önündeki engellerin kaldırılması (serbest ticaret) olarak adlandırılan süreç bu çalışma tarafından sermaye hareketlerinin uluslararasılaşması olarak tanımlanmaktadır. Sermayenin uluslararasılaşması ise sermayenin hareket serbestisinin artması, üretimin belirli aşamalara ve parçalara bölünerek bir ürünün farklı bileşenlerinin farklı mekanlarda üretilmesi olarak tanımlanır (Bryan, 2007, s. 270). Bu sürecin de her toplumsal formasyona farklı etkileri olmuştur ve doğurduğu sonuçların başında toplumsal kriz ve bunalımların yayılma hızının ve etkisinin artması vardır.

COVID-19 VE DEVLETİN RESTORASYONU

Kapitalist üretim sistemi sürekli ve kesintisiz bir devrim içerisindedir. Bu sistemin ortaya çıkardığı toplumsal ve ekonomik krizlerin yönetilmesinden sorumlu olan devletler de bu devrim karşısında kayıtsız kalamazlar. Bu sebeple, her toplumsal formasyonda değişik suretlerde cereyan etmekle birlikte, devletlerin kurumsal ve sınıfsal yapıları COVID-19 küresel salgını sonrasında bir dönüşüme uğramak zorunda kalmıştır. Özellikle ana akım yayın organları ve ileri kapitalist ülkelerin liderlerinin açıklamaları devletlerin bu süreçte farklı bir rol oynaması gerektiğinin altını çizmişlerdir (The Economist, 2020, Mart 26; The Financial Times, 2020, Nisan 3). Bu dönüşen ve değişen durumu kavramak devletin güncel rolünü kavramak için önemlidir. Bu sebeple öncelikli olarak kapitalist devletin ne olduğundan ziyade ne olmadığını izah etmek gerekmektedir. Nicos Poulantzas ve Antonio Gramsci’ye referansla devletler sadece hükümetlerden müteşekkil yapılar değildir (Jessop, 1982, s. 191). Devlet liberal ve neoklasik teorisyenlerin (North, 1981; Srinivasan, 1985; Friedman, 1962; Hayek, 1978; Krueger, 1974) savunduğu gibi kişisel özgürlüklerin teminatını sağlayan bir güç değildir. Ayrıca kurumsalcı teorisyenlerin (Hirschman, 1958; Gerschekron, 1962; Evans, 1985; Weber, 1975) öne sürdüğü gibi meşru bir şekilde güç kullanma tekeline sahip tek odak da değildir. Tarihsel maddeci bir perspektiften devlet, iktidar, sınıf ve üretim ilişkilerinin yeniden üretildiği ve somutlaştığı toplumsal bir ilişki biçimidir (Poulantzas, 2000, s. 25). Devlet hem iktisadi hem de siyasal

alanlarda faaliyet gösterir. Ayrıca, sermaye ve devlet arasındaki ilişki birbirine içseldir. Sonuç olarak, devlet, sınıf mücadelelerinden ve iktidar ilişkilerinden bağımsız değildir (Poulantzas, 2000, s. 14).

Kapitalist devletin kurumsal ve içsel işleyiş mekanizması küresel ekonomik sistemle kurduğu ilişkiden bağımsız değildir. Başka bir ifade ile, devlet uluslararası sermaye hareketlerinin içselleştirilmesinde ya da bu sermaye hareketlerinin kendi sınırlarına dahil olma biçimini belirlemede önemli bir rol oynamaktadır. Marx'ın da ifade ettiği gibi, dünya pazarı kapitalist üretim ilişkilerinin hem mutlak bir sonucu hem de dünya pazarının oluşmasının ön koşuludur. Bu sebeple devletler ne uluslararası pazarlardan bağımsız değerlendirilebilir ne de devletlerin sınıf karakterleri sadece ulusal kodlar ile açıklanabilir (Bieler, Bonefeld, Burnham, Morton, 2006, s. 3). İkinci Dünya Savaşı sonrası Avrupa kıtasına açılan ABD merkezli sermayenin Avrupa'daki ulus devletlerin içsel işleyiş mekanizmalarında nasıl değişiklikler meydana getirdiğini inceleyen Poulantzas bu süreci Amerikan sermayesinin uluslararasılaşması olarak nitelendirdi ve bu süreç devletlerin içsel işleyiş mekanizmalarının da uluslararasılaşmasını sağladı (Poulantzas, 1975, s. 97). Ayrıca, bu süreçte devletin kanun koyucu işlevi ve sermayenin farklı fraksiyonları arasındaki çatışma ve ilişkileri idare etme biçimleri de global üretim ilişkilerinde ortaya çıkan değişikliklere uygun şekilde yeniden düzenlenmiştir.

Devletin işleyiş biçimlerinde ortaya çıkan restorasyon süreci farklı ülkelerde farklı şekillerde tezahür etmiştir. Örneğin, COVID-19 küresel salgını sonrasında geç kapitalistleşen ülkeler hem devletin finansal sektörü organize etme biçimlerinde hem de büyüme oranlarındaki azalma, yüksek borçlanma seviyeleri ve borçlanmanın maliyetinin artması gibi alanlarda ileri kapitalist ülkelerden daha dezavantajlı duruma düşmüşlerdir. IMF hazırladığı politika önerileri raporunda hem gelişmiş ülkelerin hem de gelişmekte ve az gelişmiş ülke merkez bankalarının salgının doğurduğu yıkıcı etkileri azaltmak ve enflasyonla mücadele etmek için sıkılaştırıcı para politikaları uygulamaya devam etmeleri gerektiğini savunmaktadır (IMF, 2022, s. XV). Bu noktadan hareketle, devletler COVID-19 süreci neticesinde intikam almaya geri gelmiştir tezi de akademik çalışmalarda tartışılmaktadır (Sumonja, 2021, s. 216). Bu politika değişikliğini krize yönelik geçici bir manevra değişikliği, ya da neoliberalizmin ölümü olarak adlandıran çalışmalar da mevcuttur (Saad-Filho, 2020, Nisan 17; Wong, 2020, Mayıs 7; Monbiot, 2020, Mart 31; Kılıç, 2021). Ancak bu çalışma bu girişimlerin küresel üretim ilişkilerinde ortaya çıkan yeni krizlere bir çözüm arayışının doğurduğu restorasyon girişimi olarak adlandırmaktadır. Bu girişimin esas amacının da değişen toplumsal ilişkiler içerisinde emekçi sınıfın kontrolünün sağlanması olduğunu savunmaktadır.

COVID-19 salgınının bütün ülkelere yayılması üretim sürecinde kırılmalara sebep oldu. Buna mukabil, devletler üretim süreçlerinde ortaya çıkan aksamaları restore etmek ve sermaye ilişkilerinin kendini yeniden üretmesini temin etmek için teşvik ve yardım paketleri çıkardılar. IMF'nin 2021 yılı

raporuna göre gelişmekte olan ekonomiler fiyat kontrol mekanizmaları, gıda fiyatlarındaki artış ve akaryakıt fiyatlarındaki muazzam yükselişi göğüsleyecek durumda değildir (IMF, 2021). Ayrıca, küresel salgın sürecinde gelişmekte olan ülkelerin ulusal borçları %20 seviyesinde artarken, gelişmiş ülkelerinki %5 seviyesinde artmıştır (IMF, 2022, s. XIII). Küresel Kuzey ülkeleri çalışma yasaları, vergi afları, maaş destek paketleri ve sosyal güvenlik harcamaları düzenlemeleri aracılığıyla bu yeni toplumsal ilişkileri restore etme girişimlerinde bulunmuşlardır (IMF, 2021). 2020 yılı içerisinde yapılan toplam yardımlar yirmi trilyon ABD dolarını geçmiş bulunmaktadır (IMF, 2020). Lakin bu yardımlar da eşitsiz bir şekilde sunuldu ve sermaye arası çatışmaların da çıkmasına zemin hazırladı.

Devlet, özü gereği farklı sermaye fraksiyonları arasındaki çıkar çatışmalarını düzenler ve dengeler. Bu ilişki esnasında kimi fraksiyonları desteklerken, kimi fraksiyonları saf dışı bırakabilir (Jessop, 2010, s. 40). COVID-19 küresel salgını akabinde devlet hukuki ve maddi anlamda büyük sermaye gruplarını desteklemiştir. Örneğin, kara ve hava yolu taşımacılığı alanında faaliyet gösteren firmalar başta olmak üzere devletler birçok şirkete yardımda bulunmuştur. Ancak gündelik gelire geçimini sağlayan küçük esnaf ve daha küçük ölçekli şirketler bu süreci devlet desteği olmadan atlarmaya çalıştı. Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği'nin yayınladığı rapor bu iddiayı Türkiye özelinde desteklemektedir (TOBB, 2021). İlgili rapora göre salgın sürecinde iflas eden şirketlerin büyük çoğunluğu küçük ölçekli işletmelerdir. Bu noktadan hareketle, devlet salgın süreci sonrasında değişmekte olan üretim ilişkilerine uyum sağlayacak, yani tekelleşmenin doğuracağı yeni sınıfsal ilişkileri idare edebilecek pozisyonları almaya başlamıştır.

COVID-19 küresel salgını sonrasında devletlerin mekanik ve kurumsal işleyiş düzenlerinde görülen değişiklikler yalnızca erken kapitalistleşen ülkelerde değil kapitalizme geç eklenen ülkelerde de ortaya çıktı. Bu aşamada devletin işleyiş mekanizmasında meydana gelen başka bir dönüşüm ise liberal iktisadi felsefenin savunduğu piyasaya müdahalesi sınırlandırılmış bir “gece bekçisi” devlet modelinin erozyona uğraması olmuştur. Devlet sadece kişisel özgürlükleri garanti altına alan ve bireylerin güvenliğini tesis etmekle görevli bir yapı olmaktan da öte bir rol üstlenmiştir. Özellikle Vietnam, Kuzey Kore, Küba, Kazakistan, Çin gibi devletlerin bu süreçte uyguladığı politikalar ABD, Fransa, İtalya, İngiltere, Rusya, Almanya gibi devletlerin takip ettiği stratejilerle çatışmaktadır. Tarihsel olarak çatışan iki devlet tipolojisi karşı karşıya gelmiştir. Bir tarafta kalkınmacı, piyasaya müdahale eden, planlamacı; diğer tarafta özel teşebbüsü destekleyen ve piyasacı devlet biçimi karşı karşıya gelmiştir. COVID-19 küresel salgınının yıkıcı etkisinin giderek yayılmasıyla devletlerin oynadığı roller de bu minvalde restore edilmiştir. Örneğin, hastanelerde yoğun bakım ünitelerinin yetersizliği ve gerekli tıbbi teçhizat eksikliğinin sebep olduğu ölümler, sağlık hizmetlerinin özelleştirilmesi politikasının yıkıcı sonuçları olmuştur. İtalya'nın COVID-19'dan en sert şekilde etkilenmesinin sebeplerinin başında ulusal sağlık hizmetlerinin piyasalaşması

neticesinde 1997 ve 2015 yılları arasında hastane yatak kapasitesi %50 oranında azalmış olması gelmektedir (Autero ve Corizzo, 2020). İleri kapitalist ülkelerde, örneğin ABD’de uygulamada olan hastalık bazlı ücretlendirmeye dayalı bireysel sağlık sigortası politikası, Birleşik Krallık Ulusal Sağlık Hizmetinde (NHS) uygulanan kesintiler ve Birleşmiş Milletler örgütünün geliştirmekte olan ülkelerin sağlık sistemlerini özelleştirilme tavsiyeleri sağlık sistemlerini daha da kırılğan bir hâle getirmiştir (Barnevel, Quinlan, Kriesler, Junior, Baum, Chowhury, Junankar, Clibborn, Flanagan, Wright, Friel, Halevi, Rainnie, 2020; Lachowicz ve Donaghey, 2022, s. 428). Yine benzer şekilde, aşı üretim çalışmalarının özel şirketler vasıtasıyla yürütülmesi toplum sağlığı açısından önemli riskler taşımıştır. İlaç üretim sanayisindeki ve medikal sektöründeki tekelleşmeler kamu namına karar verme yetkisi olanlarının manevra alanını daraltmakta ve karar verme hızını yavaşlatmaktadır. Kısacası 2008 küresel finans krizi akabinde ortaya çıkan ekonomik ve toplumsal koşulların da gösterdiği üzere hayati önem taşıyan sektörler özel sektörün gözetim ve denetiminde olmamalıdır. Devletlerin krizlere zamanında ve toplum yararına olacak şekilde müdahale edebilmesi kriz süreçlerinde toplumsal faydaya daha fazla katkı sağlamaktadır.

Tarihsel olarak birbiriyle mücadele içinde olan devlet tipolojilerinin erozyona uğraması sonucunda piyasanın üstünlüğünü savunan devlet modelinin yeniden ayağa kaldırılması için COVID-19 küresel salgını büyük bir fırsat yaratmıştır. Kâr oranlarında ortaya çıkan düşme eğilimini sübvans etmek ve diğer taraftan da toplumun çeşitli katmanlarında meydana gelen huzursuzlukları yönetmek ve bastırmak için güvenlik merkezli politikalar meşruiyet zemini bulmuştur. Bu çatışma neticesinde ABD’de yaklaşık otuz milyon yurttaşın herhangi bir sağlık sigortasının bulunmaması ve bu insanların en temel sağlık harcamalarının bile devlet tarafından karşılanmadığı gerçeği daha da görünür olmuştur. Bu süreçte Macaristan ya da İsrail örneklerinde olduğu gibi hükümetler parlamenter sistemin bazı aşamalarını es geçerek çalışan sınıflar üzerindeki kontrollerini daha da artırmışlardır (Gebrekidan, 2020, Nisan 14). Para politikalarını daha farklı mekanizmalarla kontrol edebilen ileri kapitalist ülkeler ise COVID-19’un yarattığı ekonomik buhranla daha somut araçlar aracılığıyla savaşabilmektedirler. Örneğin, 2021 Haziran ayı itibarıyla, FED politika faiz oranını 75 baz puan artırarak yükselen enflasyona müdahale etmeye çalışmıştır (Torres ve Boesler, 2021, Haziran 15). Benzer bir müdahale 1970’lerde petrol krizinde de yaşanmış ve ABD merkez bankası başkanlığına getirilen Paul Volcker, yüksek faiz politikası ile yeni düzenin inşasını tesis etmişti. Neoliberal dönemin finans politikalarının mimarlarından olan Volcker vari bir faiz politikasının arkasında yatan da esasında yeni sermaye birikim modelinin doğurduğu restorasyonun gerekliliğidir. Aşağıdaki kısımlarda, bu restorasyonun, devletin ve sermayenin emek üzerindeki baskısını artırmak için kullandıkları tarihsel materyalist açıdan ele alınmıştır.

SERMAYENİN RESTORASYONU VE COVID-19

COVID-19 salgınının giderek daha fazla ülkeye yayılmasıyla sermayenin hem ülke içerisindeki işleyiş döngüsünde hem de ülke sınırları dışındaki hareket biçimlerinde dönüşümler meydana gelmiştir. COVID-19 salgınının küresel bir hâl almaya başlaması da esasında Uzak Asya'daki fabrikaların üretime ara vermesi ile somutlaşmıştır. Çünkü, üretim sürecinin kesintiye uğraması kapitalist değer üretim sürecinin ilk aşamasında bir aksama meydana getirmiştir. Sermaye birikim sürecinin diğer çevrimleri olan dolaşım (ticaret) ve yeniden üretim (yatırım) çevrimlerine de sirayet eden bu kopma sermayenin kendi içindeki ilişkileri restore etmiştir. Daha da önemlisi bu aksama sermaye ve emek arasındaki ilişkilere yeni bir biçim kazandırmıştır. Küresel değer üretim sürecinin ve ticaret ilişkilerini restore etmek için girişimlerde bulunan devletler, uluslararası finansal kuruluşlar ve ulusötesi sermaye fraksiyonları arzuladıkları ortamı COVID-19'un etkilerinin piyasalarda baskın olmaya başlamasıyla bulmuşlardır. 2020 yılı içerisinde dünya genelinde ulusal ekonomiler %3 küçülmüştür ve IMF 2021 yılını "bir araya gelme" yılı olarak nitelemiştir (Gaspar ve Gopinath, 2021, Ağustos 10). Ancak bu bir araya gelme söylemi hem kriz sürecindeki kısıtlama ve baskılama politikalarında hem de sonraki süreçte üretilen aşuların dağıtımındaki eşitsizlikler göz önüne alındığında 2021 yılı bir araya gelmeden ziyade "ayırışma yılı" olarak adlandırılmalıdır. Bu ayırışma "gelişmekte olan" ve "geri kalmış" ülkelerdeki ekonomik sorunlarla birlikte düşünüldüğünde, uluslararası finansal kuruluşlar küresel ekonomik ve toplumsal dengelerin yeniden kurulmasını (restorasyon, big reset) amaçlamaktadır. Yeniden ayağa kalkmanın bedeli de geniş halk kitlelerine mâl edilmiştir. Örneğin, salgın sürecinde özel şirketlerin borçlarının kamu kaynakları ile sübvansede edilmesi devletlerin bu krize müdahale etme stratejisi olarak kutsanmaktadır. Bu politikalar esas itibariyle, özel sektörün sahip olduğu borçlarının halka ödettirilmesi, yani toplumsallaştırılması anlamına gelmektedir. Salgın sonrası restorasyon sürecinde toplumlar yalnızca virüsün ortaya çıkardığı eşitsizliklerle mücadele etmek zorunda kalmamıştır. Bunun yanında yeni çalışma rejimlerinin doğurduğu koşullara karşı da mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Kısacası, "big reset" olarak adlandırılan süreç kapitalizmin taşıyıcısı konumunda olan ülkelerin ve bu ülkelerin farklı sermaye sınıflarının bir restorasyon hamlesidir.

COVID-19 salgınının küresel bir ivme kazanmasına müteakip ulusötesi sermaye fraksiyonlarının bileşenlerinde hacimsel değişiklikler meydana gelmiştir. Daha açık bir ifade ile, birden fazla ülkede üretim ilişkilerine dahil olan sermaye fraksiyonu bu süreçte karşısına çıkan engelleri aşma noktasında sadece tek bir ülkede üretim ilişkilerine dahil olan fraksiyondan daha avantajlı bir duruma geçmiştir. Bu süreç ulusal sınırlar içerisinde üretim yapan sermaye fraksiyonlarının iflas etmesine yol açmıştır. Sermaye birikim sürecinden çekilen şirketlerin boşalttığı alanlar da uluslararası arenada hareket edebilen sermaye fraksiyonları tarafından işgal edilmiştir. Böylece sermaye sınıfı içerisinde yeni bir tekelleşme ortaya çıktı.

Özellikle medikal ve türev sektörlerde üretim yapan şirketler sermaye birikim sürecinde daha baskın konuma gelmişlerdir. Örneğin, Avrupa'daki ileri kapitalist ülkelerin ilaç sektöründe faaliyet gösteren şirketlerin üretimi yaklaşık olarak %30 artmış, otomotiv sektöründe faaliyet gösteren firmaların kârlarında ise yaklaşık %4'lük bir düşüş yaşanmıştır (EUROSTAT, 2021). Sermayenin merkezileşmesi olarak nitelenen bu süreçte Pfizer şirketi medikal sektörünün baskın sermaye fraksiyonu olma yolunda avantaj elde etmiştir. Zira Pfizer şirketi salgın sonrasında, bir doz aşından %60-%80 gibi yüksek oranlarda kâr elde etmemektedir. Devam eden süreçte bu kârını daha da artırması beklenmektedir (Reliefweb, 2021).

Üretim aşamasında meydana gelen kırılmalar, üretim sürecinin ikinci aşaması olan ve tarafların eşitsiz bir şekilde katıldığı küresel ticaret sistemini de etkilemiştir (Trommer, 2021). Dünyanın en büyük ihracatçısı konumunda olan ve küresel üretim ağının önemli bir merkezi olan Çin'de üretim kapasitesinde yıllık %2'lik bir düşüş yaşanmıştır. Bu düşüş küresel ticaret hacmini 50 milyar dolarlık bir daralmaya itmiştir (UNCTAD, 2021). 2020 senesinde OECD üyesi ülkelerin hizmetler sektöründeki ihracat hacimleri %16,7 düşüş göstermiştir. Küresel ticaret hacmi ise %5,3 oranında daralmış ve serbest ticaret kavramı yeni bir boyut kazanmıştır (OECD, 2022; WTO, 2021). Kapitalist üretim ilişkilerinin bütün yerküreyi egemenliği altına alması olarak nitelendirebileceğimiz serbest ticaret ilişkileri, ileri kapitalist ülkelerde faaliyet gösteren sermayenin daha küçük ölçekli ve sınır ötesi hareket kısıtı olan sermaye fraksiyonları üzerinde bir hegemonya tesis etmesine imkân sağlamıştır. Küresel serbest ticaret sisteminin işleyişine de derinden etki eden bu kriz, uluslararası alanda hareket edebilen sermaye fraksiyonlarının emek gücü karşısındaki pozisyonunu da yine sermaye lehine restore etmiştir. Kısacası, sermaye ve emek arasındaki tarihsel çatışma sermayenin ulusötesi fraksiyonu lehine yeniden tesis edilmiştir.

Küresel değer üretim zincirinin üçüncü halkası olarak nitelenen yeniden üretim aşamasında da sermaye yeni bir form almıştır. Krediler, ortak girişim anlaşmaları, uluslararası doğrudan yatırımlar gibi kanallar vasıtasıyla sermayenin hareket etme biçiminde yeni bir meyil ortaya çıkmıştır. Gelişmekte olan ülkelere yönelen finansal sermaye yavaşlamış (OECD, 2020) ve 'gelişmekte olan' birçok ülke finansal krize girmiştir. Bu ülkelerin merkez bankaları meta fiyatlarında ortaya çıkan hızlı artışlar ve onu takip eden aşamada enflasyon oranlarındaki ciddi artışlarla baş etmek için para politikaları aracılığıyla bu belirsizlik ile mücadele etmek zorunda kalmışlardır. İleri kapitalist ülkelerin merkez bankası gibi kurumlar aracılığıyla para politikalarında genişlemeye gitmeleri ve sonrasında faiz oranlarını yükseltmeleri sonucunda parasal genişlemeye muhtaç ülkeler için dışsal konumlar yeniden şekillenmiştir. Küresel Güney'deki ülkeler de kredi faiz oranlarını düşürerek parasal genişleme politikası uygulamışlardır. Yeniden üretim çevrimindeki yaşanan değişiklikler yükselen pazarlar (emerging markets) olarak nitelendirilen Küresel Güney ülkelerinin dış borç stoklarını artırmıştır. Ayrıca, bu ülkelerin ulusal para birimleri altın ve dolar karşısında güç

kaybetmiştir. Daha da önemlisi bu ülkelerin ulusal piyasalarının dış bağımlılığı daha da artmıştır. Kısacası, COVID 19 sonrası süreçte üretim aşamasında başlayan kriz bir silsile halinde finansal alana da sıçramış ve ülkeler ve sermayeler arasındaki eşitsizliği yeniden üretmiştir.

COVID-19 VE EMEK

COVID-19 küresel salgınının uluslararası siyasal iktisadın temel çalışma alanlarından bir diğeri olan emek üzerindeki etkisi devlet ve sermaye üzerindeki etkisinden bağımsız değildir. Devletin ve sermayenin restorasyonu bizatihi emeğin bu süreçteki konumunu da şekillendirerek vücut bulmuştur. Bu makalenin temel iddialarından birisi de COVID-19 salgını sadece bireylerin fiziksel sağlığı üzerinde değil, ekonomik ve toplumsal sağlığı üzerinde de tahrip edici etkileri olduğudur. Kapitalist üretim ilişkilerinin hâkim olduğu bir düzende emek sadece fiziksel emek olarak değil aynı zamanda hem kapitalist üretim ilişkilerinin devamını sağlayacak hem de emekçi güçlerin kendisini yeniden üretmesi için gerekli olan diğer koşulların da bir arada olduğu bir emek rejimini nitelemektedir (Huws, 2017, s. 173). Bu noktadan hareketle, kişinin sağlıklı kalabilmesi için sadece organlarının muntazam bir şekilde işlemesi yeterli değildir; aksine kişinin aldığı eğitim, yeme-içme alışkanlıkları, sağlıklı gıdaya erişim olanakları, barınma koşulları gibi etkenler de önemli ve gereklidir. Doğal olarak, COVID-19'a ve müstakbel salgınlara karşı en etkili korunma yolu toplumsal bağışıklığın güçlendirilmesi ve buna yönelik bir yaşam düzenine geçilmesidir. Ancak COVID-19 sürecinde insanlar güvenlik ve sağlık gerekçeleri ile temel haklarını savunma noktasında dirençlerini kaybetmiş ve emekçi sınıfın kendi içerisindeki çelişkileri daha da belirgin olmaya başlamıştır (Akkaya, 2021, s. 180).

COVID-19 küresel salgınının emekçi sınıflar üzerindeki etkisi hem üretim sürecinde hem de yeniden üretim sürecinde çeşitli çatışma alanları ortaya çıkarmıştır. Örneğin, bu süreçte birey başına düşen milli gelir azalmış, hane halkı borçları katlanarak artmış ve kapitalist ile işçinin ne kadar emek süresini ne kadar ücret karşılığı takas edeceği mevzusu da işçi aleyhine yeniden şekillenmiştir. Emeğin yeniden üretilmesi sürecinde işlevsiz olan emekçi kesimlerin oluşturduğu işsiz yığınlar da yine bu süreçte hızlı bir artış göstermiş ve bu da dünya genelinde gıdaya ulaşma noktasında sorunlar ortaya çıkarmıştır. Uluslararası Çalışma Örgütü'nün yayınladığı rapordan alınan bilgilere göre dünya genelinde açlık sınırının altında yaşayan insan sayısı yüz milyonu geçmiş, 255 milyondan fazla insan işsiz kalmış ve işçi ücretlerinde %8,3'lük bir düşüş yaşanmıştır (ILO, 2021). Bu süreçte sermaye ve emek arasındaki çelişkiler de daha görünür hale gelmiştir. Başka bir ifade ile işçi sınıfı da bu süreçte çeşitli kompartımanlara bölünmüştür. Günlük ekonomik ve toplumsal ilişkilerin aldığı biçim düşünüldüğünde, kadınlar, engelliler, gençler, düşük eğitim seviyesine sahip işçiler, mülteciler ve gıda sektörü çalışanları bu süreçte daha da dezavantajlı konuma gelmişlerdir. Örneğin, Amazon şirketinde sağlıksız çalışma koşullarını protesto eden işçiler virüse karşı

daha fazla tedbir ve daha güvenceli bir çalışma süreci talep ettikleri için işten çıkarmalara maruz kalmışlardır (Bellfante, 2020). COVID-19 sürecinde hükümetlerin ilk başvurduğu önlem kısmi ya da tam kapsamlı karantina uygulamaları olmuştur. Birçok ülkede sokağa çıkma yasaklarının bazı sektörlerdeki ücretli çalışanları kapsamaması emekçi nüfusun virüsten daha farklı biçimlerde etkilenmesine sebep olmuştur. Örneğin, kamu kesiminde çalışan öğretmenler evden çalışma düzenine geçerken, polisler ve hekimler bu süreçte daha da fazla mesai harcamak zorunda kalmışlardır. Bu eşitsiz uygulamanın sonucunda çalışan nüfus içerisinde vaka sayıları ve ölüm sayıları daha avantajlı sektörlerde çalışanlara kıyasla daha yüksek çıkmaktadır (Karadoğan, 2021, s. 457). Birçok ülkede yine fabrikalarda üretim durmamış ve karantina uygulaması işçi sınıfını kapsamamıştır. Hatta, Çin’de işçilerin toplumsal alanla bağlantısının kesildiği ve üretim sürecinin devam etmesi için uygulanan karantina üretim kampları tesis edilmiştir (Hale, 2023, Mart 23). Bu uygulama Türkiye gibi ülkelere de esin kaynağı olmuş ve Türkiye’nin en büyük sermaye örgütlerinden olan Müstakil Sanayici ve İş Adamları Derneği’nin öncülük ettiği çalışma kampları fikri gündeme gelmiştir. Bu kamplarda işçilerin aileleri ile yaşayabileceği tesislerde sosyal hayattan uzaklaştırılmış biçimde üretim sürecinin devam etmesi hedeflenmiştir.

Eşitsiz karantina uygulamaları ve emek rejiminin aldığı yeni form göz önüne alındığında bu çalışma iddia etmektedir ki insanlar yalnızca virüse enfekte oldukları için zarar görmemektedir. Yaşamak için çalışmak zorunda kalan insanlar fiziki sağlıklarını bu süreçte başka nedenlerle de kaybetmişlerdir. Bu süreçte ortaya çıkan bir diğer çelişki de işsizlik olgusunun Demokles’in Kılıcı gibi emekçi kesimin tepesinde sallanıyor olmasıdır. Evden çıkınca virüse yakalanma riski ile evde kalınca açlıktan ölme riski arasında bir seçim yapmak zorunda kalan emekçi kesim virüse yakalanma tehlikesini göze alarak işlerine gitmek zorunda kalmışlardır. Yaşamak için çalışmak zorunda olan insan ile çalışmadığı için yaşayamayan insan kapitalist sistemde çelişkilerin bir bütünlük addettiğinin de kanıtıdır. Yine salgın sürecinde düzgün beslenemediği ve yeterli bakım alamadığı için farklı hastalıklara yakalanan ve ölen insanların sayısı da artış gösterdi (Rodway, 2020, Nisan 9). Zira dezavantajlı olan bu kesimlerin genel sağlık hizmetlerine ulaşım noktasında da kısıtları vardır. Kısacası, bir insanın akciğerlerinin sağlıklı olması o insanı tam manasıyla sağlıklı yapmamaktadır.

Salgın bütün toplumsal alanlara sirayet eden bir fenomen haline gelmiştir. Bilhassa Küresel Güney ülkelerinde online eğitime geçilmesiyle okula gitmesi gereken çocuklar gündelik işlerde çalışmaya başlamıştır. UNICEF’in raporuna göre dünya genelinde çocuk işçi sayısı 8 milyon civarında artarak 160 milyona ulaşmıştır (UNICEF, 2021). Çalışan nüfus içerisinde de özellikle güvenlik görevlileri, sağlık emekçileri, kuryeler, kargo işçileri fazla mesai yapmak zorunda kalmışlardır. Yaptıkları fazla mesai ücretlere yansımadağı gibi daha da güvencesiz çalışma koşullarına maruz kaldılar. Farklı ülkelerde sağlık

çalışanlarının senelik izinleri iptal edildi, hafta sonu tatili kavramı ortadan kaldırıldı ve bu sektörlerde çalışan insanlardan sıra dışı zamanların cefasını bilabedel çekmeleri istendi. Bu noktada devlet de sermaye ve emek arasındaki çatışmada sermaye sınıfına daha cömert davranmıştır. Türkiye’de yapılan bir araştırmaya göre COVID sürecinde ücretsiz izin alan 2,3 milyon işçiye 6,5 milyar TL tutarında ödeme yapılmış, iş yeri sahiplerine 18 milyar TL civarında bir ödeme yapılmıştır (DİSKAR, 2021).

Emek rejiminde yaşanan en temel restorasyon tam zamanlı işlerin giderek erozyona uğramasıdır. Evden, esnek, yarı-zamanlı çalışma şekilleri bu süreçte çalışma rejimi içerisinde giderek yaygınlaşmaktadır. Örneğin, Adobe, Amazon, Microsoft, Facebook, Koç, Sabancı Ford Motor gibi küresel ölçekte hareket eden birçok şirket ofis çalışanları için online ve esnek çalışmayı kalıcı hale getireceklerini duyurdular. ILO’nun 2021 yılında yayınlanan raporuna göre yıl sonuna kadar 90 milyon işçi daha tam zamanlı olan işlerini kaybedecekler (ILO, 2021). Beyaz yakalı olarak adlandırılan işçiler (eğitimciler, çağrı merkezi çalışanları, bankacılar, terapi ve danışmanlık hizmeti veren kesimler...) evden çalışma deneyimine maruz kalan kesimlerin başında gelmektedir. Her ne kadar rahat bir çalışma şekli olarak addedilse de bu çalışma biçiminin dezavantajları tam anlamıyla fark edilmemiştir. Örneğin, yemek arası, tuvalet molası, yol süresi gibi işçinin çalışma alanı dışında geçirdiği zamanın artık en aza inmesine sebep olan evden çalışma sürecinde bu süreler de mesaiye eklenmiş durumdadır. Ayrıca, işçiler online çalışma kılıfı adı altında fazla mesai yapmaya zorlanmaktadır, bir başka ifade ile emeklerinin ücretlendirilmeyen kısmı daha da artmıştır. Açıkçası, online çalışma rejimi çalışanların özel alanlarını giderek kamulaştırmakta ve öğrenci-amir-patron tarafından işgal edilmesine zemin hazırlamaktadır. Online çalışma rejimi içerisinde evinin-özel alanının kontrolü de yine çalışanın inisiyatifi dışına çıkmıştır. Önümüzdeki süreçte çalışma saatlerinin esnekleşecek olması ve mesai kavramının giderek sönmeye başlayacak olması da mevcut ihtimaller arasında ciddi bir olasılık olarak dikkat çekmektedir. Tüm bu restorasyon girişimleri dikkate alındığında denilebilir ki devam eden süreçte yalnızca sanal ortamda aynı mekânı paylaşan insanların örgütlenmelerinin ve birlikte hak mücadelesi vermelerinin önüne daha fazla engel çıkacaktır.

SONUÇ

Bu çalışma 2008 küresel finans krizi ile başlayan ve COVID-19 süreci ile ivme kazanan küresel politika restorasyonun, devlet, sermaye ve emek üzerindeki etkilerini anlamaya çalışmaktadır. Bu minvalde, tarihsel materyalist bir bakışı benimseyen bu çalışma sadece bu ilişkilerin yansımaları olan nicel yasalara odaklanmakla kalmayıp bahsedilen restorasyonu ortaya çıkaran maddi koşulları da tahlil etmektedir. Beş bölümden oluşan bu çalışmanın giriş bölümü küresel kapitalist düzenin mevcut koşullarının betimlemesini yaparak, COVID-19 sürecini farklı toplumsal formasyonların farklı şartlar altında deneyimlediğini iddia etmiştir. Bu çalışma ikinci bölümde hem uluslararası siyasal iktisadın genel eleştirisini yapmakta hem de

çalışmanın teorik olarak hangi zemine oturduğunu izah etmektedir. Toplumsal formasyon kavramını Nicos Poulatzas'a referansla bir toplumdaki farklı iktidar, sınıf ve üretim ilişkilerini tanımlamak için kullanan bu bölüm aynı zamanda bir toplumsal formasyonun başka toplumsal formasyonlardaki değişme ve gelişmelerden de etkilendiğini ileri sürmüştür. Bu minvalde eşitsiz ve bileşik gelişme yasasına referansla, COVID-19'un her toplumsal formasyonda eşitsiz etkiler ortaya çıkardığını da savunmuştur. Devam eden bölümde bu çalışma, devlet kavramının tarihsel materyalist açıdan ne ifade ettiğini izah etmekte ve ulusal devletlerin COVID-19 sürecinde aldığı pozisyonları açıklamaktadır. Bu bölüm, tarihsel olarak çatışan devlet tipolojilerinin COVID-19 sürecinde yeniden karşı karşıya geldiğini ve bu süreçte ortaya çıkan birikim krizlerini aşmak için devletin kimi fonksiyonlarının restore edildiğini iddia etmektedir. IMF'nin yayınladığı raporlardan da faydalanarak bu bölüm, Washington Uzlaşısı olarak adlandırılan ve devletlerin piyasada aktif şekilde var olmaması gerektiğini savunan politikanın artık sona erdiğini ve daha Keynesçi bir restorasyon sürecine girildiğini de iddia etmektedir. Bu çalışma sermayenin restorasyonunu incelediği bölümde, COVID-19 süreci sonrasında farklı sermaye fraksiyonları arasında yeniden bir konumlanma ortaya çıktığını ve bu yeni koşullarda uluslararası hareket kabiliyetine sahip olan fraksiyonların ulusal ölçekte hareket eden sermaye fraksiyonlarına karşı daha baskın olduklarını iddia etmektedir. Bu bölüm ayrıca, ana akım teorisyenler ve uluslararası finansal kuruluşlar tarafından "big reset" olarak adlandırılan bu yeni sürecin esasında sermayenin hareket kabiliyetine dönük yeni bir restorasyon süreci olduğunu da ileri sürmektedir. Bu çalışmanın son bölümünde ise emek sürecinde ve emekçi sınıflar nezdinde COVID-19'un yarattığı etkileri incelemektedir. Özellikle hizmet ve tedarik sektöründeki çalışma rejimlerinin artık daha esnek bir hale gelmesi, evden çalışma sisteminin giderek daha fazla yaygınlaşmaya başlaması, yarı-zamanlı ve güvencesiz işlerin piyasada giderek baskın hale gelmeye başlaması bu bölümde küresel çapta bir emek restorasyonu süreci olarak tanımlanmaktadır.

Sonuç olarak bu çalışma iddia etmektedir ki SARS-CoV-2 olarak bilinen virüsün etkileri her toplumsal formasyonda kendine özgü biçimlerde gözlemlenmektedir. Ana akım teorisyenler ve devlet liderleri virüsün en alt kademedeki en tepedeki kesime kadar her sınıfa eşit şekilde etki ettiğini ve herkesin aynı gemide olduğunu vurgulamaktadır. Bu çalışma ise SARS-CoV-2'nin irksal, cinsiyete dayalı, toplumsal ve sınıfsal eşitsizlikleri belirginleştirdiğini savunmaktadır. Buna mukabil, devletlerin toplumların yaşayış biçimlerine ve piyasaya sermayenin lehine olacak şekilde müdahil olduğu bir düzene girmiş bulunmaktayız. Bu çalışma, COVID-19 sonrası süreçte sermayenin küresel değer üretim ilişkilerini yeniden tesis ettiğini ve emek rejimlerini de bu minvalde tasarlamaya giriştiğini göstermiştir. Son olarak bu makale, evden-esnek-online çalışma gibi rejimlerin önümüzdeki süreçte işçi ve sermaye sınıfları arasındaki temel mücadele alanlarının başında geleceğini düşünmektedir.

YAZAR BEYANI / AUTHOR STATEMENT

Araştırmacı(lar) makaleye ortak olarak katkıda bulunduğunu bildirmiştir. Araştırmacılar herhangi bir çıkar çatışması bildirmemiştir.

KAYNAKÇA

Akkaya, Y. (2021), Salgın ve sınıflar, *Praksis*, 55, 175-183

Althusser, L. (1965). *For Marx*, London: NLB.

Ausgaben, A. (2020, 31 Ocak). Coronavirus-made in China, *Der Spiegel*.
<https://www.spiegel.de/spiegel/print/index-2020-6.html> adresinden erişildi.

Barneveld, V K, (2020). The COVID-19 pandemic: Lessons on building more equal and sustainable societies. *The economic and Labour Relations Review*, 31(2), 133–157

Bellfante, G. (2020, 3 Nisan). We did not sign up for this, Amazon workers on the frontline. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2020/04/03/nyregion/coronavirus-nyc-chris-smalls-amazon.html> adresinden erişildi.

Bieler, A, Bonefeld, W., Burnham, P. & Morton, A. D. (2006). *Global restructuring, state, capital, and labour: contesting neo-Gramscian perspectives*, England: Palgrave Macmillan.

Boratav, K (2011). *Bir krizin kısa hikayesi*, Ankara: Arkadaş Kitabevi.

Bryan, R (2007). The state and the internationalization of capital: an approach to analysis. *Journal of Contemporary Asia*, 17(3), 253-275.

Cinemre, C. & Şahinler, M. (2021). Burjuva biliminin sınırları ve Covid-19, *Praksis*, 55, 205-228.

DİSKAR (2021). COVID-19 döneminde işsizlik sigortası fonu: İşsiz ve işçiye derman olmayan fon. <https://arastirma.diskar.org.tr/?p=4795> adresinden erişildi.

EUROSTAT (2021). Impact of covid-19 crisis on industrial production. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Impact_of_Covid-19_crisis_on_industrial_production#Recent_development_of_industrial_production adresinden erişildi.

Evans, P. (1995). *Embedded autonomy: States and industrial transformation*, Princeton: Princeton University Press.

Fine, B. & Filho, A. S. (2004). *Marx'in kapital'i* (Çev: Nail Satılğan). İstanbul: Yordam Kitap.

Friedman, M. (1962). *Capitalism and freedom*. Chicago: University of Chicago Press

Gaspar, V. & Gopinath, G. (2021, Ağustos 10). Coming together. <https://blogs.imf.org/2021/08/10/coming-together/> adresinden erişildi.

- Gebreکیدan, S. (2020, Nisan 14). For autocrats and others, coronavirus is a chance to grab even more power, *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2020/03/30/world/europe/coronavirus-governments-power.html> adresinden erişildi.
- Gerschenkron, A. (1962). *Economic backwardness in historical perspective*. Cambridge: Mass, Belknap.
- Hale, E. (2023, 23 Mart). China's huge quarantine camps standing months after 'zero covid', *Al-Jazeera*, <https://www.aljazeera.com/economy/2023/3/23/china-quit-zero-covid-its-huge-quarantine-centers-stayed-put> adresinden erişildi.
- Hayek, F. A. (1978). *The constitution of liberty*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Hirschman, A. O. (1958). *The strategy of economic development*. New Haven: Yale University Press.
- Huws, U. (2017). *Küresel dijital ekonomide emek* (Çev: C. Şenesen). Ankara: Yordam Kitap.
- ILO, (2021). Covid-19 Recovery Must be Human Centred. https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/statements-and-speeches/WCMS_779257/lang--en/index.htm adresinden erişildi.
- IMF (2020). World economic outlook. <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2020/09/30/world-economic-outlook-october-2020> adresinden erişildi.
- IMF (2021). Policy responses to COVID-19. <https://www.imf.org/en/Topics/imf-and-covid19/Policy-Responses-to-COVID-19> adresinden erişildi.
- IMF (2022). Global financial stability report, <https://www.imf.org/en/Publications/GFSR/Issues/2022/04/19/global-financial-stability-report-april-2022> adresinden erişildi.
- IMF (2022). World economic outlook. <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2022/04/19/world-economic-outlook-april-2022> adresinden erişildi.
- Itoh, M. & Lapavitsas, C. (2012). *Para ve finansın ekonomi politiği* (Çev: Tuncel Öncel). İstanbul: Yordam Kitap.
- Jessop, B. (1982). *The capitalist state: Marxist theories and methods*. Oxford: Martin Robertson & Company Ltd.
- Jessop, B. (1985). *Nicos Poulantzas: Marxist theory and political strategy*, London: Macmillan.
- Jessop, B. (2010). The return of the national state in the current crisis of the world market. *Capital & Class*, 34(1), 38-43.
- Karadoğan, E. (2021). COVID-19 pandemisinde işçilerin çalışma koşullarının ve alınan önlemlerin AVM işçilerine yönelik bir alan çalışması üzerinden değerlendirilmesi, *Mülkiye Dergisi*, 45(2), 449-493.
- Kılıç, S. (2021). Does COVID-19 as a long wave turning point mean the end of Neoliberalizm? *Critical Sociology*, 47(4-5), 609-623.

- Krueger, A. O. (1974). The political economy of the rent-seeking society. *The American Economic Review*, 291-303.
- Lachowicz, K. ve Donaghey, J. (2022). Mutual aid versus volunteerism: Autonomus PPE production in the COVID-19 pandemis crisis, *Capital & Class*, 46(3): 427-447
- Lenin, V. I. (1995). *Emperyalizm: Kapitalizmin son aşaması* (Çev: A. Yaral, E. Akbulut & U. Berkok), İstanbul: Sosyalist Yayınlar.
- Marx, K. (2010). *Kapital* (I. Cilt) (Çev: M. Selik & N. Satılğan), Ankara: Yordam Kitap.
- Monbiot, G. (2020, Mart 31). The horror films got it wrong. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/mar/31/virus-neighbours-covid-19> adresinden erişildi.
- North, D. C. (1981). *Structure and change in economic history*, New York: Norton.
- OECD (2020). COVID-19 and global capital flows. <https://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/covid-19-and-global-capital-flows-2dc69002/> adresinden erişildi.
- OECD (2022). International trade during the COVID-19 pandemic: Big shifts and uncertainty. https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=1129_1129345-casormobh7&title=International-trade-during-the-COVID-19-pandemic
- Ozan, E. D. (2021), Sermaye salgını fırsata çevirirken: MÜSİAD'ın izole üretim üsleri projesi, *Praksis*, 55, 131-149
- Poulantzas, N. (1975). *Classes in contemporary capitalism*. London: NLB.
- Poulantzas, N. (2000). *State, power and socialism*, London: Verso Classics.
- Reliefweb (2021). Pfizer, Biontech and Moderna making \$1000 profit every second while world's poorer countries remain largely unvaccinated. <https://reliefweb.int/report/world/pfizer-biontech-and-moderna-making-1000-profit-every-second-while-world-s-poorest> adresinden erişildi.
- Rodway, N. (2020, Nisan 9). Australia moves to protect indigenous people from Coronavirus, *Al-Jazeera*, <https://www.aljazeera.com/news/2020/4/9/australia-moves-to-protect-indigenous-people-from-coronavirus> adresinden erişildi.
- Rogers, F. H. (2010). The global financial crisis and development thinking, *World Bank policy Research Working Paper Series*, 5353.
- Saad-Filho, A. (2020, Nisan 17). Coronavirus, crisis, and the end of neoliberalism, *Socialist Project*, Coronavirus, Crisis, and the End of Neoliberalism - The Bullet (socialistproject.ca)-18-09-2023/ adresinden erişildi.
- Sandbu, M. (2021, Nisan 11). A new Washington consensus is born. *The Financial Times*. <https://www.ft.com/content/3d8d2270-1533-4c88-a6e3-cf14456b353b> adresinden erişildi.
- Saravelos, G. (2020 Nisan 17). The end of free market: impact on currencies and beyond, *Deutsche Bank Research* https://www.dbresearch.com/PROD/RPS_EN

- PROD/PROD000000000507163/The_end_of_the_free_market%3A_impact_on_currencies_a.xhtml;R WEBJSESSIONID=4A518DA608955674260194C6FFEF3BA4?rwnode=RPS_EN PROD\$PROD000000000464258 adresinden erişildi.
- Savran, S. (2012). *Bir üretim tarzı olarak kapitalizm*. N. Satılgan (Ed.), *Kapital'in izinde*, (s. 91-133) içinde. İstanbul: Yordam Kitap,
- Schwab, K. & Malleret, T. (2020). *COVID-19: The great reset*. Geneva: Forum Publishing.
- Selwyn, B. (2014). *The global development crisis*, Cambridge: Polity.
- Spinney, L. (2020, Mart 28). Is factory farming blame for Coronavirus? *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/world/2020/mar/28/is-factory-farming-to-blame-for-coronavirus> adresinden erişildi.
- Srinivasan, T. N. (1985). Neoclassical political economy, the state and economic development. *Asian Development Review*, 3(2), 38–58.
- Sumonja, M. (2021). Neoliberalism is not dead- on political implications of COVID, *Capital & Class*, 45(2), 215-227.
- Şenses, F. (2017). *İktisada (farklı bir) giriş*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- The Economist (2020, Mart 26). Rich countries try radical economic policies to counter COVID-19. <https://www.economist.com/briefing/2020/03/26/rich-countries-try-radical-economic-policies-to-counter-covid-19> adresinden erişildi.
- The Financial Times (2020, Nisan 3). Virus lays bare the frailty of the social contract [Blog Yazısı] Erişim Adresi: <https://www.ft.com/content/7eff769a-74dd-11ea-95fe-fcd274e920ca> adresinden erişildi.
- TOBB (2021). Kurulan/Kapanan şirket istatistikleri. <https://www.tobb.org.tr/BilgiErisimMudurlugu/Sayfalar/KurulanKapananSirketistatistikleri.php> adresinden erişildi.
- Torres, C. & Boesler, M. (2022, Haziran 15). FED hikes 75 basis points; Powell says 75 or 50 likely in July, *Bloomberg*. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-06-15/fed-hikes-rates-75-basis-points-intensifying-inflation-fight#xj4y7vzkg> adresinden erişildi.
- Troçki, L. (1998). *Rus devriminin tarihi* (Çev: Bülent Tanatar). İstanbul: Yazın Yayıncılık.
- Trommer, S. (2021). Trade, health and social reproduction in a COVID world, *Globalizations*, 19(3), 397-407.
- UNCTAD, (2021). Prosperity for all, <https://unctad.org/press-material/effects-covid-19-global-production-networks-un-evaluation> adresinden erişildi.
- UNICEF, (2021). Child labour rises to 160 Million <https://www.unicef.org/press-releases/child-labour-rises-160-million-first-increase-two-decades> adresinden erişildi.

- Wallace, R. (2020, Mart 11), Capitalist agriculture and Covid-19: a deadly combination, climate and capitalism. <https://climateandcapitalism.com/2020/03/11/capitalist-agriculture-and-covid-19-a-deadly-combination/> adresinden erişildi.
- Weber, M. (1975). *Politics as a vocation*, Philadelphia, PA: Fortress Press.
- WHO, (2021). WHO-convened global study of origins of SARS-CoV-2: China part, joint report. <https://www.who.int/publications/i/item/who-convened-global-study-of-origins-of-sars-cov-2-china-part> adresinden erişildi
- Wong, F. (2020, Mayıs 7). The post neoliberal world is already here, Democracy, <https://democracyjournal.org/magazine/the-post-neoliberal-world-is-already-here/> adresinden erişildi
- WTO (2021). World trade primed for strong but uneven recovery after Covid-19 pandemic shock https://www.wto.org/english/news_e/pres21_e/pr876_e.htm
- Yalman, G. (2021), Kapitalizmin krizleri üzerine, *Praksis*, 55, 99-108.